

Розколоте небо

Про книгу

В неї вистачило сил пережити голодомор, та чи вистачить снаги стати щасливлю?

1930-ті роки. Варя виросла в заможній родині. Але прийшли лихі часи — почалася колективізація, а потім — голодомор... Хто зможе її врятувати?

Світлана Талан

Розколомте небо

*Кохання на краю смерті.
Україна. 1933-й*

Mondelēz
International

ІНТЕР

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

Світлана Талан

Розколоте небо

Роман
Вибір видавця
Міжнародного літературного конкурсу романів,
кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей
«КОРОНАЦІЯ СЛОВА»

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2014

© Талан С., 2014

© DepositPhotos.com / eddiephotograph, Reanas, deltaoff, saphira,
mikeexpert, Givaga, обкладинка, 2014

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання
українською мовою, 2014

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє
оформлення, 2014

ISBN 978-966-14-8100-7 (epub)

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Електронна версія створена за виданням:

Талан С.

Т16 Розколоте небо : роман / Світлана Талан ; передм. О. Хвостової. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. — 352 с.

ISBN 978-966-14-7631-7

Україна, 1930-ті роки. Варя виросла в заможній родині, у якій вміли та любили працювати, тому й господарство мали міцне. Але прийшли інші, лихі часи. Почалася колективізація, і все, що люди заробили своїм потом, потрібно було віддати... Хіба ж хто знав, яка страшна біда чекає на ці щедрі землі? Годі було уявити, що голодна смерть спустошить все навколо. Втративши чоловіка, родичів, Варя залишилась сама з маленькими дітьми. Хто зможе їх врятувати?

УДК 821.161.2

ББК 84.4УКР

«Коронація слова» створює для вас нову хвилю української літератури — яскраву, різножанрову, захопливу, — яка є дзеркалом сьогодення і скарбом для майбутніх поколінь.

***Тетяна та Юрій Логуші,
засновники проекту***

Міжнародний літературний конкурс романів, кіносценаріїв, п'єс, пісенної лірики та творів для дітей «Коронація слова» був заснований за підтримки брэнда найпопулярнішого українського шоколаду «Корона». Головна мета конкурсу — сприяння розвитку новітньої української культури.

Література, кіно, театр і пісня обрані не випадково, адже саме ці жанри є стратегічними жанрами культури, що формують і визначають зрілість нації.

Метою конкурсу та його завданням є пошук нових імен, видання найкращих романів, стимулювання й підтримка сучасного літературного процесу, кіно й театру і як наслідок — наповнення українського ринку повнокровною конкурентоспроможною літературою, а кіно й театру — якісними українськими фільмами й п'єсами.

koronatsiya.com

Філія пекла на землі

Це саме та історія, яку неможливо читати без брому. І саме та, яку неможливо не читати, яку мусить читати кожен українець. Хай кажуть: невчасно, досить жалів і трагедій, давайте про світле й оптимістичне... Але це те, що не можна забувати. Те, що не можна конденсувати до одного рядка в підручнику історії. Те, що докорінно змінило всіх нас, навіть тих, кого тоді ще не було й у планах кількох наступних п'ятирічок... Відгомони голоду є в кожному з нас, у кожному нащадкові тих, хто вижив.

У романі Світлани Талан «Розколоте небо» — та Луганщина, яку цілеспрямовано знищували найстрашнішим із усіх можливих способом: виморювали голодом. Тут було все: і дитячі пальчики в чавуні з окропом, і собаче гарчання виснаженої голодом жінки, і пухлі, потріскані руки-ноги, з яких юшить сукровиця, і підводи з трупами, і дитина, що намагалася напитися власної крові та так і закоцюбла, і батьковбивства... Місцевих мешканців ще й викатовували репресіями, вивозили в сибіри, викреслювали — не тільки з нормального, а й узагалі з життя всіма найжорстокішими способами. Оточені кордонами НКВСників українські села, з яких не випускали нікого, — і інші, російські села, за якийсь десяток кілометрів, де люди хоч і бідували, але не голодували...

За силою передачі надскладних емоцій і життєвих катастроф Світлана Талан наближається до нобелівської лауреатки Гerti Мюллер. За глибиною і чіткістю зображення деталей голоду 1932—1933 років роман «Розколоте небо» — до «Марії» Уласа Самчука. За рівнем розуміння і відображення каральної системи СРСР роман близький до «Саду Гетсиманського» Івана Багряного, визнаного класика української літератури ХХ століття. Можна проводити ще багато паралелей із різними авторами, але хай там як, а творчість Світлани Талан залишається абсолютно самобутнім явищем.

Під зорями нема нічого нового: кохання, що пройшло випробування часом і жахливими обставинами; любовний трикутник, де третього зайвого визначають і видаляють вищі сили; діти-квіти, які

дивом виживають; зло, що переходить усі межі, і всепереможне добро...

Герої роману «Розколоте небо» не раз і не двічі називають іродами тих, хто творить беззаконня, прикриваючись законами. Усі намагання збагнути логіку дій активістів-комуністів зазнають поразки, спроби відшукати людяні риси в тих, хто став знаряддям винищення власного народу, виявляються марними. Єдине пояснення, яке видається більш-менш реалістичним попри всю свою фантастичність, — те, що на українській землі 20—30-х років ХХ століття орудував диявол. Невеличке село Підкопаївка на Луганщині перетворилося на філію пекла, що нею, як ми вже добре знаємо, у той час стала більша частина України.

Сама земля тут просякнута жахом, на кожному метрі — літри крові і тонни проклять... Непрощені, невідпущені душі досі кружляють тут, і, щоб виправити це, треба назвати поіменно усіх і молитися, молитися, молитися чистими тихими молитвами. Нам усім, усій Україні, усім миром. Молитися і просити прощення за те, що наші предки не зупинили цей жах. За те, що не змогли, не вміли чи не знали. За розколоте небо над їхніми головами — щоб воно стало єдиним над нашими...

Ольга Хвостова

Ой, упали ж та впали криваві роси На тихенькі-тихі поля... Мій народе! Темний і босий!
Хай святиться твоє ім'я!

Євген Плужник. Галілей

В тридцять третьому году їли люди лободу, Пухли люди із голоду, помирали на ходу.
Отощали усі люди, падали, як мухи, Кропивою-лободою не наповниш брюха.

Єгор Мовчан. Дума про голод

Частина перша

Чорножукови

Розділ 1

Літо 1929 року

Повнолиций місяць завис у темному вечірньому небі, споглядаючи на притихле та стомлене за день село. Згори було добре видно солом'яні стріхи, які зараз скидалися на капелюшки старих та перестиглих грибів. Хатки села Підкопаївка розляглися смугами-вулицями, ніби розірвався разок намиста, його бусинки розсипалися врізнобіч, покотилися та й завмерли попід кронами розлогих дерев, серед тінястих садків, десь поміж кущами та серед буйної городини. Лише кілька хат виблискували у холодному світлі місяця залізними покрівлями, ніби хизуючись полиском перед скромними своїми сусідками-хатками, які нап'яли на голови солом'яні капелюшки. Напевне, вони із заздрістю позирали вдень на нову диковинну покрівлю, яку в селі називали бляхою, бо та вдень незвично віддзеркалювала сонячне проміння, засліплюючи тьмяні очі скромних своїх сестер. «Чи буде час, коли нам скинуть трухляві солом'яні капелюхи і їх уже не шматуватиме розлючений осінній вітер? Чи скоро вдягнуть модного надійного залізного, щоб уже не боятися ані вітрів, ані великого снігу?» — мріяли хатки, мружачись на блискучі покрівлі будинків місцевих багатців Чорножукових.

Так було вдень. Але от надійшов тихій та лагідний, як весняний дощик, вечір. Поступово вщух сільський гамір. Замовкли й задрімали ситі корови, у стайнях принишкли коні, поснули навіть гамірливі гуси та качки. Люди позачиняли сараї, повітки та хліви, поспішаючи під

стріхи домівок. Хати теж притихли, щоб господарі змогли спокійно відпочити після ще одного літнього трудового дня. Поступово світло у вікнах хат згасло, і село, напевно, поринуло б у суцільну темряву, якби не той повнолиций усміхнений місяць на зоряному небі та світло в одній із хатинок Черножукових. Там досі метушилася молода та гарна, як самий світ, наймолодша донька Павла Серафимовича Черножукова Варвара, або Ластівка, як її часто кликав люблячий батько, чи Мавка, як Варю іноді позаочі називали односельці.

— Варко, це ти? — долинув із ліжка хрипкуватий сонний голос Варчиної бабусі.

— А то ж хто? — усміхнулася Варя. — Хто ще тут може бути?

— Не спиш? — запитала старенька, повертаючи голову на голос онуки.

— Зараз буду лягати, — відповіла Варя. Вона дістала з-за припічка в'язані вовняні шкарпетки, підійшла до бабці. — Ось шкарпеточки вдягнемо і будемо спати, — мовила вона лагідно, ніби до дитини. Та й чи не дитина її бабуся Секлета? За п'ять років старенька відзначить століття, та вже давно вона немічна й зовсім сліпа. Варя була ще малою, коли в очах бабусі потьмянів Божий світ, їх застелила молочна пелена туману, залишивши старій можливість жити спогадами про минуле, які все частіше клаптиками теж укривала імла. Бабуся повсякчас мерзла, тому навіть улітку спала під ковдрою, а проти ночі Варя вдягала їй теплі шкарпетки та жилетку, які зв'язала власноруч із баранячої вовни. Старенька слухняно дозволила вбрати своє висохле жовте тіло в теплий одяг.

— Так краще? — запитала Варя, дбайливо підіткнувши теплу ковдру по боках.

— Добре, добре, — мовила старенька.

— Молочка налити?

— Ні, не хочу. Лягай уже спати, бо завтра розбудять батьки до схід сонця.

— Зараз. Ви спіть, бабусю, спіть.

Варя дочекалася, доки дихання старенької вирівнялося, загасила лампу та тихенько вислизнула надвір. Місяць уже піднявся високо, заливши простори срібним світлом. Дівчина мимоволі кинула погляд на велику батьківську хату, яка височіла на другій стороні просторого подвір'я. Її збудував батько своїми руками замість тієї, де жила бабуся,

але старенька вперто не хотіла перебиратися до нового помешкання. «Я сюди йшла заміж, тут дітей народжувала, тут мені й руки на грудях складуть», — сказала як відрізала. Перечити їй не стали, бо в родині поважали старість. Тож батько та мати Варі жили в новому будинку, а дівчина залишилася біля бабусі в старенькій хатині під соломою та з глиняною долівкою.

Варя минула собачу будку. Вайлуватий волохатий рудань Туман забряжчав цепом, висунувши голову та втягуючи носом повітря. Варя тихенько озвалася до нього, щоб пес, бува, не загавкав, прислухалася. Навколо була мертва тиша, лиш іноді подавав голос чийсь собака, зачувши неподалік сусідського kota. Дівчина прочинила хвіртку, злегка її підваживши, щоб не рипнула, вийшла з двору. Здається, нікого навколо немає. Варя повернула праворуч, пройшла повз свій будинок, кинувши оком на новеньку хату, високу, з великими вікнами, із залізним дахом. Цю хату їй буде батько, як він каже, «на придане моїй Ластівці». Якщо все піде добре, то на осінь справлять входи. Ось тоді Варя стане повноправною господинею і просторого подвір'я, і будинку з високим ґанком під дашком, і зможе досхочу вслухатися в тихеньке порипування нових половиць. Щоправда, дівчина ще не знала, як залишати бабусю саму в старенькій хаті, але зараз її не це турбувало.

Варя на мить зупинилася. Здавалося, серце від хвилювання аж стугонить і може збудити сусідів. Дівчина прислухалася, чи ніхто за нею не шпигує? На мить здалося, що десь попід парканами чи за сусідськими тинами майнула темна тінь. Кілька хвилин Варя стояла, мліючи та боячись навіть дихнути на повні груди. Невже Василь Морозенко слідкує за нею навіть уночі? Вдень наvertsється на очі там, де його не чекаєш, виринає, ніби примара. Казала вже, і не раз, щоб дав їй спокій, а він не зважає. Ніяк не хоче той Василь зрозуміти, що не любий він їй, зовсім не любий! Чи мало гарних дівчат у селі?! Так ні, причепився до неї, як реп'ях до кожуха. І що він у ній знайшов? Звичайна дівчина, худорлява, груди маленькі, тонкі руки та ноги, звичайне лице. Хіба що пухнасті світло-русяві довгі коси... Тато іноді жартує, кажучи, що її коси товщі за талію.

Дівчина, застигнувши, постояла кілька хвилин і знову шмигнула вулицею, потім звернула в провулок, який вузенькою, по-зміїному вигнутою стрічкою тягнувся вниз аж до левади. Варя легко побігла, ні

на мить не втрачаючи пильності. Вона вслухалася в кожен звук, але, крім сюрчання цвіркунів у густій траві обабіч доріжки та фиркання коней на лузі, ніщо не порушувало тишу.

Потягло приємною вологою від озера. Варя навіть бачила його обриси у туманнім серпанку, що молочною пеленою завис над притихлою водою. Здавалося, що на землю присіла легка хмаринка, замріялася та так і завмерла, купаючись у сріблі місяця. Але дівчина не мала часу милуватися краєвидами. Озеро залишилося праворуч, а Варя, ще раз полохливо роззирнувшись, швидко попрямувала туди, де заціпеніли в німому чеканні тонкокосі стрункі березки. Не здатна більше себе стримувати, дівчина кинулася навпростець, обпікаючи ноги росяними травами. Серце шалено закалатало, коли вона помітила знайому постать під деревом. Ще мить — і вона в обіймах коханого!

— Ти прийшов! — видихнула вона, ловлячи його хапливі гарячі поцілунки.

— Люба, кохана, моя мила, — гаряче зашепотів юнак, покриваючи обличчя дівчини цілунками. — Як я міг не прийти? Я летів на крилах, не те що йшов! — палко мовив він, притискаючи її до себе, а Варя подумала, що ще мить — і вона захлинеться від щастя. Вони від самої ранньої весни чи не щоночі таємно зустрічаються на цьому місці, а почуття не розпорошуються, навпаки, міцнішають. Вона думає про нього кожної миті, кожної хвилини, і від таких думок серце наповнюється приємним щемом.

— Моя Варенька, моя люба, — Андрій із захопленням подивився в її прекрасні зволожені очі кольору неба. Із них лилося тепле світло, огортало хлопця ніжністю, а саме лице з тонким носиком та повними вустами у місячному сяйві здавалося блідим і якимось променилося. Їхні обличчя зійшлися так близько, дихання змішалися, і вони насолоджувалися цією солодкою миттю. Андрій не міг відірвати погляду від її очей, що ясніли щастям. — Як же я тебе кохаю! — прошепотів він.

— І я тебе! — палко відповіла Варя. — Так кохаю, що самій стає лячно!

— Чому?

— Не знаю, — знизала худенькими плечима, — бо дурна.

Варя потріпала рукою чорняве волосся Андрія, яке буйно кучерявилось на скронях. Із-під вусів хлопця сяйнула усмішка,

освітила все обличчя, і воно стало круглішим. Він обійняв Варю за плечі, притис до себе. Закохані мовчки пішли поміж березами, які дрімали під місячним сяйвом, розпустивши свої довгі коси. Біля товстої берези вони спинилися. Андрій зняв стареньку полотняну сорочку, простелив на густій соковитій траві. Варя сіла на неї, не відпускаючи його руку. П'яний запах яснооких ромашок, ніжної росистої конюшини, плечі і руки коханого — усе разом гарячою хвилею огорнуло дівчину, затуманило думки, і її уста подалися назустріч гарячим губам юнака. Усе розчинилося в лавині пристрасті та бажання, яка розтеклася тілом.

— Кохай мене, любий, кохай до нестями, — прошепотіла вона, обіймаючи тепле та мускулясте тіло Андрія. Хотілося розтанути в ньому до решти, до останнього подиху. — Кохай так, ніби це вперше і востаннє...

— Так, моя люба, так, — злетіло шелестом із його вуст...

Варя та Андрій сиділи якийсь час мовчки, пригорнувшись один до одного.

— Отак би все життя, — замріяно мовила Варя.

— Так і буде, моя люба, — відповів юнак та міцніше пригорнув до себе Варю за плечі.

— Справді?!

— Так, — сказав він, а потім додав: — Якщо твій батько дозволить нам побратися.

— А чому ти думаєш, що він буде проти?

— Бо ти така...

— Яка?

— Гарна, красива! — із захопленням промовив хлопець.

— Гарна? — усміхнулася Варя. — Мати каже, що таку худу та недогодовану ніхто заміж не візьме.

— Дурня! Ти — найкраща! Ти — незвичайна!

— Тому що в лісі знаю кожну пташину? Знаю, де їхні гніздечка, де білка ховається у дуплі і коли у неї будуть дитинчата? Тому незвичайна?

— Недаремно ж тебе позаочі іноді Мавкою кличуть, — прошепотів юнак.

— Пусте! Аби не відьмою.

— А ще ти грамотна та розумна, — мовив Андрій. — Ти закінчила церковно-приходську школу, а я хто? Безграмотний, навіть читати не вмію.

— Я навчу тебе! Чи ти винен, що батько пішов під кригу на зимовій рибалці, а мати так зламала ногу, що досі з двома палицями ледь совається? Ти правильно вчинив, що взяв на себе піклування про своїх молодших братів. Головне, щоб людина, з якою я буду поруч усе життя, була порядною, щоб кохала мене.

— Якби ж це розумів твій батько, — зітхнув Андрій. — Хто він і хто я? Він — багач, має двох наймитів, і город, і поля, і сіножаті, і навіть ось цей березовий гай. А у нашої родини клопоть землі та п'ятеро ротів. Знаєш, як люди кажуть: «На похиле дерево і кози скачуть»... То одержу треба справити, то взуття, а про їжу я вже мовчу — тільки й думки, аби щось поїсти.

— Ну то й що?!

— Про таких, як я, говорять: «Як не було добра змалку, то не буде й до останку», — сумно сказав Андрій.

— Ну що ти таке балакаєш?! Ти ж мене кохаєш, а я — тебе. Батько душі в мені не чує, чи то ж він не бажає мені щастя? Не ворог же він мені?

— Ось тому й усе частіше спілкується з Василем. А той до рота твоєму батькові заглядає та підтакує, напевне, у зяті вже набивається. А як той Василь на тебе дивиться! Очі б йому повиколював, щоб не тільки на тебе не вирячувався, а й світу білого не бачив!

— Ревнуєш? — усміхнулася Варя. — Мені той Василь потрібний як дірка у мішку!

— Зате у нього зо п'ять гектарів землі є, кінь, корова, теличка та й ще різна живність. Забере Василь тебе у мене. Що тоді я буду робити?

— Це якщо я піду за нього. Навіщо мені чужа худоба? У нас своєї вистачає. Я ж у тата пізня й наймолодша дитина, тому й така кохана. Після сестри Ольги та брата Михайла мама народила чотирьох дівчаток, і всі вони помирали в перші дні життя.

— А чому?

— Напевно, тому, що мати не має відпочинку, все в тяжкій праці, тож і діточок народжувала в полі, при роботі. А тут я їм на радість народилася, кволенька, але живуча, тому й люблять вони мене без

тями. І будинок новий звели, й господарство немаленьке тримають, щоб було мені й моєму чоловікові і на стіл, і до столу. Чи ж можуть вони піти проти нашого спільного бажання?! Гадаю, що ні, — мрійливо сказала Варя. — Ось зберемо врожай, змелемо зерно, мені восени виповниться двадцять років, я поступово підготую батьків, тоді й поберемося. Головне, щоб зараз ніхто не дізнався, аби не була звістка про наше кохання для них як сніг на голову. А потім заживемо як люди. І все у нас буде добре.

— Твої б слова та Богові у вуха!

— Так і буде! Я це відчуваю! Серцем, душею чую! — палко мовила Варя. Андрій перехопив її погляд, очі сяяли щастям. — Розкрию тобі маленьку таємницю, — майже пошепки сказала Варя і хитрувато примружилася. — Батько казав якимось, що відпише березовий гай мені на придане. Ти можеш уявити, ось ця місцина буде наша з тобою?! Ми зможемо приходити сюди, коли захочемо, вдень і вночі, не криючись ні від кого.

— Моя ти мрійниця! — сказав він із любов'ю. — А якщо батько буде наполягати на шлюбі з Морозенком?

— Тоді я поговорю з Василем. Він сам відмовиться від мене.

— І що ж ти йому скажеш?

— А це вже моє діло! Я знаю, що сказати! — впевнено сказала дівчина та додала: — Любий мій, мені потрібно повертатися додому — вставати доведеться, ледь почне сіріти.

— Я проведу тебе до самого подвір'я, — запропонував хлопець.

— Ні, — тихо, але рішуче сказала дівчина. — Лише до вулички.

До маленької хатини, де посапувала уві сні бабуся, Варя принесла запах луків, скошеного сіна, деревію та таємної любові. Дівчина вмостилася на постелі, коли за вікном ще спали сині тіні та з неба з цікавістю позирав на село жовтий місяць.

Розділ 2

Уся велика родина Черножукових, святково вбрана, вийшла з церкви після недільної ранкової служби. Варя зняла з голови чистеньку білу хустинку, струснула волоссям. Дві товсті коси з пухнастими розплетеними кінчиками метнулися по спині зміями. Павло Серафимович відійшов на узбіччя курної дороги, що тяглася нагору до церкви, сів на старий трухлявий пеня, крякнув, поважно провів долонею по пишній бороді.

— Та йди вже взутим! — зауважила дружина Надія, знаючи про намір чоловіка.

— Ага! — хмикнув Павло Серафимович. — Так і пішов!

— Ось так завжди! — зітхнула жінка й усміхнулася Варі.

— Батька вже не переробите, мамо, — мовила Ольга, її донька, на що Варя пирснула, але одразу ж затулила рота долонею. Батько зиркнув на неї з-під густих брів, але не зі злом, по-доброму.

— Тобі аби зуби скалити! — кинув він молодшій доньці з докором. — Ось буде у тебе чоловік, визнаєш, як ті чоботи довго й тяжко заробляються і швидко зношуються, — сказав Павло Серафимович, знімаючи шкіряні чоботи, які були начищені так, що аж вилискували на сонці.

— Коли це ще буде, — сказала Варя й зашарілася.

— Не знаю коли, але Василь, як мені здалося, не на образи на службі дивився, а на тебе.

— Скажете таке! — щоки Варі залив рум'янець. — Потрібний він мені, як п'яте колесо до воза.

— Не знаю, не знаю. Казав сліпий: «Побачимо...» Отак воно краще! — сказав чоловік. Він підвівся — високий, кремезний, широкоплечий, — задоволено усміхнувся, зв'язав мотузкою чоботи, перекинув їх через плече.

До Павла Серафимовича підходили селяни, поважно віталися, перекидалися слівцем. Хтось сказав, що біля криниці за селом сидить кобзар Данило.

— Довгенько його не було видно, — зауважила мати.

— Мамо, тату! Можна, я піду пісень Данила послухаю? — попросилася Варя.

— Та йди, доню, — відповів батько, — неділя ж сьогодні, можна трохи відпочити. А ти, Олю, підеш?

— Куди мені з моїм виводком? — сказала стомлено Ольга. — Піду додому, хоч годинку якусь відпочину.

— Мене можете не питати, — втрутився в розмову син Павла Серафимовича Михайло. — Нема мені чого там робити.

— А то чому ж? Чи не хочеш пісень послухати? Почути, що у світі коїться? — звернувся батько до сина.

— Не хочу чути базікання того сліпого старця! — грубувато відповів Михайло. — Знайшли, кого слухати!

— Не до вподоби, то йди додому, — батько насупив брови.

— То й піду! Бувайте, тату, бувайте, мамо, — Михайло натягнув посмішку на обличчя. — Ходімо додому! — наказав дружині та дітям. Батько з сумом подивився вслід синові, тяжко зітхнув, але промовчав.

— Я теж піду, — сказала Ольга.

— Приходьте всі до нас на вечерю, — мовила до неї мати.

— Побачимо, — відповіла донька невпевнено.

— Тату, мамо, а ви підете послухати старого Данила? — запитала Варя.

— Ти йди, а ми з матір'ю сходимо додому, візьмемо щось йому на гостинець, а тоді прийдемо.

— Я з Ганнусею піду! — весело сказала Варя, бо вже примітила серед натовпу, що сунув від церкви, свою подружку. Ганнуса, побачивши Варю, підняла вгору руку з білою хустинкою, помахала нею.

Із Ганнусею Варя товаришувала з раннього дитинства. Батько подруги Іван Теслюк був багато років наймитом у Черножукових, тож часто прибігала до їхнього двору його старша донька Ганнуса. Батьки Варі завжди їй давали чогось смачненького, тож чорнявенька весела дівчинка чи не щодня бувала у них. Варя так здружилася з Ганнусею, що вважала її за сестру. Одного разу батько Ганнусі попрохав Павла Серафимовича взяти в найми й доньку, бо в родині ще було четверо молодших дітей. Павло Серафимович дав згоду. А чому б і ні? Звичайно, у посівну та жнива у них на полі працювало чи не півсела, але ж роботи вистачало на кожен день — потрібно було і за худобою

доглядати, і город обробляти. «У самих здоров'я не прибавляється, платити є чим, та й Варі веселіше працювати буде», — подумав він і не помилився. Дівчата нетямалися від щастя, а Ганнуся виявилася швидкою та роботящою. Це Варя худенька та бліда, а її подружка невисокого зросту, але вся збита, повненька, щоки рожеві, аж палають, а вже якщо за роботу візьметься — усе в її руках аж горить!

— Варю! — підбігла до подруги захекана Ганнуся. — Йдемо Данила слухати? Вже півсела пішло! — заторохтіла дівчина та втерла хустинкою спітніле чоло.

— Ходімо й ми! — мовила Варя, взяла подругу під руку й озирнулася. Їй страх як хотілося бодай на мить побачити Андрія, але того не було видно.

— Андрія виглядаєш? — штовхнула її ліктем у бік Ганнуся.

— Цить! — зашипіла на неї Варя. — Ще хтось почує.

— Я його не бачила. А от Василь на тебе так витріщався! — Ганнуся вибалушила очі і додала: — Як йому не повилазило!

Подруги розсміялися та побігли стежкою з гори, взявшись за руки.

На околиці села, біля яру, обабіч широкої дороги вже зібралося люду. У затінку великого розлогого калинового куща була невеличка криниця, яку з десяток років тому викопали люди коштом кобзаря. От чому старий Данило Перепелиця завжди мав своє почесне місце на лавці біля криниці з чистою джерельною водою, що в будь-яку спеку залишалася холодною, аж зуби зводило.

Кобзар не випадково вибрав це місце для криниці. Звідки він знав, що там є джерело, одному йому було відомо, але кожний мандрівець мав змогу відпочити при дорозі у затінку та втамувати спрагу. Якось Данило розповів, що таких криниць по світу власним коштом він зробив уже шість. У тому ніхто не сумнівався, бо знали люди, що старий бандурист не кидає слова на вітер. Він ходить по світу і знає, що де коїться, як живуть люди в інших містах та селах. Тому й поспішали підкопаївці на зустріч із кобзарем, щоб дізнатися новини. Йому вірили, до його слів дослухалися, бо знали: там, де інші мовчать, правду скаже лише кобзар. Кого йому боятися? Вільний як вітер! А яке задоволення послухати думи про запорізьких козаків! Скільки ж то він їх знав! І про козаків, які потрапили в турецьку неволю, і про козацьке щастя, і про Байду, Марусю Богуславку, про Богдана Хмельницького та Петра Сагайдачного, про Самійла Кішку та братів Самарських. Іноді

чоловіки після того, як розбредуться жінки та розбіжаться діти, просили діда заспівати сороміцьких пісень. Кобзар не завжди погоджувався, але іноді співав їм жартівливих пісень, а чоловіки реготали, аж листя на калині трусилося.

Коли Варя з Ганнусею підійшли до криниці, вільного місця на колоді вже не було. Тому дівчата примостилися позаду на м'який килим густого споришу. Сліпий кобзар Данило сидів на лавці в чорній розхристаній сорочці, тримаючи в руках бандуру так обережно та з любов'ю, як тримає мати маля. Його довга сива борода сягала аж до худих та впалих грудей. Біля ніг лежав старий кашкет, а поводитир, хлопчик-підліток із більмом на правому оці, сидів поруч на землі, підклавши під себе торбинку. Він, не соромлячись, уминав за обидві щоки великий пиріг із маком, яким його хтось пригостив, і запивав молоком із глечика.

— Що вам, добрі люди, заспівати? — запитав Данило, торкнувшись легенько вузлуватими пальцями струн та приструнків кобзи, ніби перевіряючи, чи всі вони на місці.

— Якусь журну пісню! — сказав хтось із слухачів.

— Навіщо починати з журби? Щось душевне заспівай! — озвався жіночий голос.

— Краще вже про батька Богдана!

— Люди добрі, — промовив Данило, підвівши голову. Він примружив сліпі очі, ніби вдивлявся в безодню синього неба та міг його бачити. — Послухайте про вдову Івана Сірка.

Одразу стало так тихо, що було чути лише цвірінчання невгамовної пташки десь у гущавині калинового куща. Кобзар заціпнув нігтями струни, й ожили вони звуком.

— В городі Мерефі жила вдова,
Старенька вдова,
Сірчиха-Іваниха.
Сім літ не бачила вона Івана,
А біля себе мала двох синів —
Сірченка Петра та Романа.

Полилася пісня з вуст виконавця, а бандура[1] як жива у його руках. Великий, вказівний та середній пальці бандуриста заціпували струни, а слухачів так полонила музика, аж їм здавалося: то зачеплені

струни душі. І вже плаче душа разом із вдовою, сини якої поїхали шукати рідного батька та й загинули. А голос бандуриста сильний, ніби й років на нього немає. А коли дійшов до слів про те, як плакала вдова, до землі припадаючи, хтось із жінок тихенько заскиглив, та на неї одразу шикнули: «Тихо ти!»

— Що вже тепер на моїй голові три печалі пробуває:

Первая печаль, що я сім год пробувала,

Сірка Івана в очі не видала;

Другая печаль — що Сірченка Петра на світі живого немає;

Третя печаль — що Сірченко Роман умирає,

— закінчив кобзар.

Струни протяжно дзенькнули, ніби розсіваючи серед натовпу печаль вдови. Жінки вже не стримували сліз — схлипували та витирали сльози кінчиками хустин. І вміє ж цей Данило розтривожити душу!

— Бандура в тебе, Данило, як жива, — сказала жіночка поважного віку. Вона вже не плакала, та сльози ще котилися по зораному зморшками обличчю.

— А й справді, — додав вусань, який сидів на колоді. — Забрів якось до нашого села один кобзар, хотів порадувати піснями. І роботи було повно, а ми, дурні, повелися, кинули все, прийшли послухати. А він бринькає на ній, ніби дражнить тебе, нема ні пісні, ані музики. Тож прогнали ми його втришя, сказали, щоб більше сюди не потикався.

— Так! Так! Було таке! — зашуміли люди.

— Тоді ми зрозуміли, що краще нашого Данила ніхто не заграє, — продовжив чоловік.

Старий кобзар ледь помітно усміхнувся собі у вуса. Його частенько у різних селах називають своїм, хоча він нетутешній, із Полтавщини, та навряд чи комусь було цікаво те знати.

— То був не справжній кобзар, — сказав старий. — Зараз їх розвелось, як бліх у собаки.

— А в тебе інструмент замовлений, чи як? — спитав хтось насмішкувато.

— Кобза не замовлена, а пройшла ритуал освячення.

— Як то?

— Люди добрі, чи знаєте ви, що бандура — єдиний інструмент, який проходить освячення? — запитав бандурист і торкнувся пальцями голосника, вирізаного посередині деки у вигляді квітки з шістьма пелюстками.

— Зроблена з гарної деревини, то й звучить добре, — сказав молодий хлопець. На нього одразу ж невдоволено зиркнули старші чоловіки: молоко на губах не обсохло, а він тут патякає.

— Так, — погодився Данило, — деревина та робота майстра теж має значення. Моя бандура зроблена з ялини, та таким майстром, яких уже не лишилося в світі. Але чи мала б вона такий голос, якби не пройшла аж два ступені посвяти? Сумніваюсь.

— Аж два?

— Так. Перший ритуал називається одклінщина. Він відбувся біля святого храму, де не було жодної сторонньої душі, лише я під небом та Бог нагорі. Тоді я, ще молодий та гарний, дав обітницю обраному шляху. І знаєте, скільки я тоді молитов прочитав? — запитав старий, не чекаючи на відповідь. — Аж шістдесят!

— Ого! І всі знав напам'ять? — спитав здивований юнак.

— А то ж як?! Я сліпий від народження, — відказав Данило та продовжив: — А другий обряд називається визволівка. Тоді я склав клятву з суворих присяг. Ось так! — сказав старий та тяжко зітхнув. — Я б міг іще багато цікавого вам розповісти, але ж ви прийшли не за моїми спогадами, тож послухайте пісню «Сокіл і соколя».

Данило витримав паузу, доки стихли голоси, й знову торкнувся струн бандури. Він знав, як розчулити людей. Хіба ж могла залишити байдужими слухачів пісня про сокола, який полетів у чисте поле «живності діставати, не дістав, дитя утеряв»? Йшли стрільці, безпорадне дитя «у пута запутали та понесли у город на ринок». Полегшено видихнули слухачі, коли дізналися, що Іван Богословець «велике мав милосердіє», срібні пута з ніг познімав, поніс на гору та випустив птаха на волю.

Дай, Боже, на здоров'є на многі літа
Всім православним християнам,
На многі літа,
До кінця віка!

Такими словами закінчив свою пісню бандурист.

У жінок і дівчат ще не висохли сльози, а вони вже усміхалися — так гарно закінчується пісня! Люди дякували бандуристові, але не аплодували, бо не прийнято. Понесли гостинці Данилові та сироті-поводирю. На простеленій старій ряднині з дірками, яка, напевне, слугувала їм і ковдрою, і одягом у негоду, з'явилися і хліб, і пироги, і шматочки сала, і сир, і молоко в кухликах, а в кашкет клали гроші.

Варя з Ганнусею послушали розповідь старого про те, як нещодавно в місті ревнивий чоловік зарізав свою молоду дружину та новонародженого хлопчика, а щоб не впала на нього підозра, вклав у руки небіжчиці ножа. Він спалив свою закривавлену одягу, а сам такий крик та галас здійняв, що ніхто б і не здогадався ні про що, якби вже після похорон не знайшли у грубці шматок незгорілої закривавленої його сорочки. І хто знайшов? Сусідський хлопчик, який прийшов до «згорьованого» батька допомогти прибрати в хаті.

— Не приведи Господи! — хрестилися жінки.

Варя ще трохи покрутилася в натовпі. Вона кивнула батькові, який саме викладав гостинці бандуристу та збирався з ним повести розмову про більш важливі справи у світі, й звернулася до Ганнусі:

— Може, підемо звідси? Далі будуть нецікаві чоловічі розмови.

— Ходімо! — погодилася подруга.

Дівчата взяли за руки та побігли до села. «Андрійко чомусь не прийшов», — майнуло в голові Варі, але незабаром вона вже не переймалася думками про коханого, бо з подругою пішли їсти.

— А твій батько не насвариться? — поцікавилася Ганнуса, коли від пирога з маком залишився маленький окраєць.

— Та ти що?! — засміялася Варя. — Ти ж добре його знаєш. Батько суворий до інших, а душа в нього добра та лагідна. Знаєш, як він мене любить?!

— Знаю. Ластівкою кличе. Дивно якомсь.

— Що тут дивного? — запитала Варя, ставлячи кухлик із молоком на великий круглий стіл, застелений білою вишиваною скатертиною.

— Ніхто в селі свої дітей так не називає — не прийнято.

— А в мене тато такий! — з гордістю сказала Варя. — Він і посварить, і пожаліє, коли треба. А яке намисто він мені привіз із міста! Хочеш, покажу?

— І мовчала! Ану ж неси!

Варя потягла подругу до великої дубової скрині. На ній був замок, але дівчина швиденько принесла ключ.

— Ой-ой! — Ганнуся полохливо озирнулася. — Чи можна?

— Можна! Тато з мамою ще довго будуть кобзаря слухати, нескоро повернуться.

Варя дістала дві низки намиста — червону та синю, приклала до грудей.

— Яке гарніше? — спитала вона, засвітившись усмішкою.

— Ой! Яке гарнющє! Тобі і те, і те личить!

Варя покрутилася перед подругою, а потім помітила, як тїнь смутку промайнула по обличчю дівчини.

— Даси колись на свято вдягти? — запитала Ганнуся, торкнувшись пальцями дівочої радості.

— А тобі яке більше сподобалось?

— Червоне.

— Бери, — Варя простягла червоний разок й широко усміхнулася. — Бери, бери! Це мій тобі подарунок!

— А... Як же батько? — розгубилася Ганнуся. Вона закліпала очима, а потім втупилася в намисто, все ще не наважуючись взяти до рук.

— Я потім йому зізнаюся, — махнула рукою Варя. — Не переймайся, то вже мій клопіт. Ти ж мені як сестричка. Чи не так?

— Так, — Ганнуся врешті-решт узяла намисто, піднесла до очей. — Яке ж воно гарне! Аж сяє!

— Носи на здоров'я!

— Дякую! — дівчина оговталася, обняла подругу, розцілувала в обидві щоки. — Ти на правду моя сестричка!

— А ще я тобі ось що покажу, — таємниче мовила Варя й схилилася над скринєю. Звідти вона дістала новеньку гасову лампу з великим склом. — Це мені тато купив у нову оселю! — гордо сказала Варя.

— Ова! Я такої ще ніколи не бачила! — Ганнуся захоплено розглядала лампу, яка справді була дуже гарна. Велика й розкішна, із зеленим зовні та білим усередині порцеляновим абажуром, вона не могла не викликати захоплення.

— Вона так ясно світить! Це — дванадцятилінійна[2] лампа! Я її підвішу до стелі в найбільшій кімнаті! — похвалилася Варя.

— Заздрю я тобі, Варю! — сказала Ганнуся.

— Не треба, заздрість — то зло. Я ж із тобою поділилася намистом, тож навіщо мені заздрити?

— Все у тебе є, — зітхнула Ганнуся.

— Не сумуй, — Варя обняла подругу за плечі. — Ось зберемо по осені врожай, заплатимо податки, тоді тато мені нові чобітки купить, а я тобі свої віддам. Вони ще гарні, мало ношені.

— А тато дозволить?

— Дозволить! Я його вмовлю. Тепер не будеш казати, що мені заздриш?

— Ні. Як добре, бо мої геть продірявилися. Їх можна буде полатати та віддати доношувати молодшій сестричці, — заговорила швидко та збуджено Ганнуся. — Ой! Що ж це я все про себе?! Хотіла про Андрійка запитати. Все бігаєш до нього на таємні побачення?

— Так. Ой, не знаю, чим це скінчиться, — засумувала Варя. — Чує моє серце біду.

— Яка там біда? — сказала Ганнуся, ховаючи за пазуху намисто. — Поберетесь, будете жити та кататися як сир у маслі!

— А чи поберемося? — промовила задумливо. — Я знаю, що робити! Сходжу я до Уляниди, нехай вона мені на карти кине.

— І чого ти до неї ходиш? Вона ж несповна розуму.

— А чому ж тоді біжите до неї за допомогою, якщо щось трапиться? — відказала Варя. — Коли яка біда — усі бігом до Уляниди. Хтось обпікся — до неї, зуби заболіли — туди ж, бо вміє вона біль зашептати, живіт звело — до неї за травами. А як все добре, то Улянида — дурна! Ні, вона чудакувата, але все знає наперед. Святу правду каже! Улянида все знає.

— А чи потрібно нам знати, що колись буде?

— Не знаю, — стонула плечима Варя. — Я хочу дізнатися, чи поберемося ми з Андрієм, чи ні, — сказала дівчина, постановивши собі навідатися до хатинки Уляниди, що самотньо примостилася на самому краю села.

Розділ 3

Ольга збиралася прати, коли до неї зайшов брат Михайло. Вона попрохала його поставити великі чавуни з водою в піч, бо носила сьому дитину і до пологів залишалися лічені дні, але брат швидко пішов, пославшись на термінові справи. Її чоловіка Івана теж не було вдома, а із свекрухи та свекра який зиск? Старі та немічні, хоч самих на руках носи. І старшу доньку Олесю теж гріх змушувати піднімати такий тягар. Шістнадцять років виповнилося дівці, а вона така маленька, худенька та бліда, глянути страшно. І не голодує, а не росте ніяк. Її подружки такі пишногруді, мають ноги, як пляшечки, а в Олесі не ноги, а цівки. Куди їй підняти такі чавуни з водою? Ще в талії переломиться. Не в матір пішло дівча. Ольга висока, дебела, руки товсті та цупкі, що чоловік не здужає зробити — сама зробить, не переламається. Тож довелося Ользі самій тягати воду з колодязя, наповнювати чавуни та засовувати їх у піч. Лець упоралася, поперек звело, ні зігнути, ні розігнути. Ойкаючи та клянучи нелегку жіночу долю, вона прилягла, та лише на кілька хвилин. Не звикла валятися у ліжку, змалку була привчена батьками до роботи, тож тільки-но біль відступив, пошкандибала збирати білизну для прання. Ольга збрала полотняні постілки[3] та рядна, понесла їх до жлукта[4], яке стояло у дворі під парканом. Складену білизну поклала у жлукто, нахилилася, щоб утрамбувати. Велика родина — прання вистачає. У животі так боляче кольнуло, аж жінка голосно зойкнула, схопилася за низ живота, присіла.

— Мамо, що трапилося? — з корівника вискочила схвильована Олеся, підбігла до матері. — Що, вже починається?

— Ні, — Ольга кволо посміхнулася. — Здається, минулося.

— Тоді відпочиньте, я сама справлюся, — сказала Олеся й вправно склала білизну. Її було стільки, що жлукто наповнилося до самого верху.

Олеся прикрила білизну ганчіркою з грубого невибіленого полотна, насипала попелу.

— Мамо, йдіть до хати, відпочиньте, бо ще народите раніше, ніж треба, — наказала Олеся так по-дорослому, аж Ольга не втрималася, усміхнулася.

— Добре, моя помічнице, — сказала вона лагідно, від чого миле обличчя дівчини аж засвітилося. Від матері почути добре та лагідне слово така рідкість, хоча Олеся завжди намагається їй годити. Та чи винна вона, що вродилася такою хилкою та кволою?

Ольга, перевалюючись з боку на бік, як вгодована жирна качка, пішла до хати, прилягла. Справді, треба трохи полежати. Доки закипить у чавунах вода, вона відпочине, а там навідається Варя, допоможе залити білизну у жлукті окропом. А ввечері повернеться додому Іван, вона візьме прача, й разом підуть до озера прати.

Ольга прокинулася від дикого крику Олесі. Підхопилася, побігла на галас. Посеред кімнати валявся перекинутий чавун. Серед пари стояла донька й щосили лементувала — її ноги були червоні.

— Мамо, я ошпарилася! — трясла руками від болю Олеся. — Я не хотіла! Я хотіла лише допомогти!

— Навіщо ти їх брала?! Хай вони згорять, ті чавуни! Господи, що ж робити? — заголосила Ольга.

На щастя, вчасно нагодилася Варя.

— Олесю, сонечко, ти можеш самостійно йти? — запитала Варя.

— Так, — крізь сльози промовила дівчина.

— Тоді негайно ходімо до Уляниди! — скомандувала Варя.

— І я з вами! — похитуючись, пішла за ними Ольга.

— Сиди вже вдома! — махнула їй рукою Варя. — Ми самі впораємося.

Вона взяла Олесю під руку, й дівчата пішли з двору. «Добра, лагідна душа у Варі, — подумала Ольга. — То в лісі пташенят, які випали з гнізда, підбирає та садовить на місце, то зайчєня покинуте принесе з лісу та вигодує, щоб потім випустити на волю. Ладна всім допомогти, останню сорочку з себе зняти та комусь віддати. А так не можна... Розпестили її батьки далі нікуди. І як вона збирається жити далі?»

Улянида помастила обпечені місця на ногах Олесі якоюсь маззю, поклала примочки з трав, накрила ноги зволоженими рушниками. Потім дала дівчині випити трав'яного напою.

— Ходімо звідси, — були перші слова, які промовила Улянида від того часу, як Варя привела заплакану Олесю. Варя не здивувалася. Іноді вона заходила до цієї відлюдкуватої жінки, тож звикла до її дивацтв. — Зараз вона трішки поспить, потім я змащу рани ще раз, дам мазі, щоб удома мастила. Загоїться швидко.

Олеся й справді перестала скиглити, як побите цуценя, трохи посхлипувала й затихла, прикривши очі.

— І як тобі це вдається? — пошепки спитала Варя, слідуючи за Улянидою.

— Що саме? — уточнила жінка й сіла на лаву.

— Людей лікувати. Я б теж так хотіла.

— Не потрібно, — сказала коротко Улянида. Взагалі-то вона була вкрай мовчазна й неговірка, не всі в селі й чули її грубуватий низький голос. До неї йшли за допомогою, її й кляли як відьму, побоювалися та сторонилися. Лише Варя могла її розговорити. Дівчина не боялася Уляниди, не ганила, як інші. Варю цікавило все: і незліченні пучки трав, які висіли повсюди, і мішечки з різним насінням, і торбинки з висушеними жабами та зміною шкірою. Все в хаті Уляниди було наповнене незнайомими запахами й таємничістю.

— Чому не потрібно? — запитала Варя, сівши навпроти жінки.

— Хочеш взнати, що таке невдячність? Тоді зроби людям щось добре.

— Навіщо ти так? Якщо ти до людей з відкритим серцем, з душею, то й вони до тебе також.

— Молода ти ще, зелена. Проживеш з моє — не так заспіваєш.

— А ти можеш мені на карти кинути? — наважилася запитати Варя, бо хтозна, коли ще випаде нагода поспілкуватися з Улянидою.

— Навіщо?

— Хочу знати, що мене чекає попереду.

— Іноді не потрібно знати. Краще не знати.

— Мені конче треба знати, чи поберемося ми з... одним хлопцем, — зізналася Варя.

— Добре, — мовила Улянида.

Жінка дістала з-під скатертини потерту колоду карт, розклала на столі так, потім — інакше, ще раз перетасувала колоду, знову розклала. Варя з цікавістю дивилася то на карти, то на обличчя Уляниди. Великий м'ясистий ніс жінки звисав майже до верхньої губи, а в

маленьких, глибоко посаджених очах нічого не розгедиш, навіть настрій не вловиш. Улянида довго мовчки дивилася на карти, тоді випросталася, примружилася й почала повільно монотонно розгойдуватися. Варі стало трохи лячно. А коли ворожка заговорила, очі дівчини розширилися від жаху.

— Будеш ти заміжньою, й не раз, — ледь чутно сказала Улянида. Варя затамувала подих, щоб не пропустити жодного слова. — Хмари, чорні хмари нависли над селом. Вони вже зовсім низько, а в них горе та сльози, сльози та горе... І плакати за померлими нема вже сил. Сил у людей нема — стільки горя навколо... Мерці під ногами, а їх нема кому ховати — всім байдуже, всі хочуть жити... І піде брат на брата, сина батько прокляне, а сини відречуться від батьків. Таке буде. Скоро. Незабаром. Своя плоть буде найсмачнішою... І рідною кров'ю дітей годувати будуть. А хліб стане і життям, і смертю.

— Як то? — тремтячим голосом запитала вкрай перелякана Варя. Вона намагалася зрозуміти, що хоче сказати Улянида, але геть нічого не розуміла.

— І небо, — продовжила Улянида, не почувши слів дівчини. — Одне на всіх небо буде розколотим.

— Як то?

— І небо розколеться навпіл, — повторила Улянида. Вона розплющила очі та пильно подивилася Варі у вічі. — Ти хотіла почути правду? Я її тобі сказала. Все!

Частина друга

Час роздумів

Розділ 4

Кузьма Петрович Щербак, секретар парторганізації, прийшовши на робоче місце, згадав, як уранці зустрів свого названого брата, місцевого багача Павла Серафимовича. Здавалося б, що може побратати представників двох таких протилежних класів? А все почалося в далекому дитинстві, коли вони ще разом пасли за селом корів. Павлу принесла мати обід: шматок сала, запашний хліб, сироватку в глечуку. Той сів їсти, а Кузьма дістав одну пісну варену картоплину, почав її чистити. Їсти хотілося так, що аж гуло в животі, і хоч був із бідної родини, просити не став. Згадав, що вдома ще п'ятеро братів та сестер, а годувальниця — одна мати, батько помер від сухот, тож невідомо, чи залишилося в хаті бодай щось із їжі, чи ні, а йому ось дали картоплинку, бо хтось має пасти корову. Тоді Павло підсів до нього, розклав свої харчі, запропонував: «Давай поїмо разом». Так і сказав. Якби пригостив шматком — не взяв би, відмовився, а разом можна було пообідати. І таким смачним все здалося, аж світ посвітлішав. Павло не доїв один шматочок сала, віддав Кузьмі. «Віднесеш найменшим, — сказав він, усміхнувшись. — Скажеш: гостинець від зайчика».

Того дня була страшенна спека, тож хлопці погнали корів ближче до озера, щоб там покупатися. Павло шубовснув у воду й поплив на протилежний берег. Кузьма вирішив не відставати, але чи сили не розраховував, чи так охляв від постійного недоїдання, — почав тонути. Павло витяг його на берег, відкачав воду, якої той наковтався. Кузьма попрохав нікому не розказувати, що трапилося, бо хлопці засміють. Павло дав слово тримати язика за зубами, а Кузьма запропонував стати йому братом. Щоб усе було по-справжньому, хлопці ножичком зробили

надрізи на руках, і коли заюшила кров, приклали одну до одної руки та поклялися у вічній дружбі. Можливо, вони б товаришували й далі, але за кілька років бездітна тітка з Харкова забрала трьох дітей на виховання, взяла до себе й Кузьму. Раз на кілька років він приїздив у рідне село до матері, найчастіше влітку, і хлопці знову були разом. Далі життя набрало шаленого темпу, і Кузьма все рідше з'являвся в Підкопаївці, а це от приїхав назавжди.

Недовго прожила стара Щербачиха при синові та невістці, за тиждень померла. Здавалося, що все життя чекала його і, дочекавшись, заспокоїлася, лягла на лавку, склала на грудях руки й тихенько відійшла. Кузьма поховав матір, як годиться, та й заходився чепурити стареньку хату. Невеликий спадок дістався, але чи багато йому з дружиною Марією потрібно? Діток у них не було, тож місця на двох вистачить.

Якось не знаходив часу навідати названого брата, а сьогодні випадково зустрів, тож обнялися, похристосалися, перекинулися кількома словами. Чи то час охолодив відносини, чи відчув Чорножуков, що вони тепер на різних полюсах? Кузьма Петрович на партійній посаді вже не перший рік, із гідністю витримав чистку лав у квітні цього року, а тепер партія направила його у рідне село з важливою місією. На нього покладені великі надії, які він має виправдати. Село не виконувало план хлібозаготівлі, хоча більшість живе не безбідно. Звичайно, виконати план, який уряд збільшив у півтора рази, важкувато, але потрібно, конче необхідно для держави. У селі півтисячі господарств, і лише десяток із них вели спільний обробіток землі. І що з того? Весною так-сяк гуртом провели посівну, а збирали врожай окремо. Не виправдало надій спільне користування землею, тому й поклали на нього, принципового, безкомпромісного комуніста зі стажем, завдання провести колективізацію та створити нову суспільну власність — колгосп. Якщо впорається — а повинен, бо партія не знає слова «може», є слово «потрібно», — господарство вийде нівроку. Родючої землі тут багато, такий чорнозем, що я тобі дам! Якщо до підкопаївських угідь приєднати ще й два хутори, Надгорівку, що трохи вище села, та хутір Миколаївку, що нижче, то вийде непогане господарство. Навколо є і пасовиська для худоби, і ліс, хоч не так уже й багато. Гарна тут місцина. А якщо проїхати з десяток кілометрів на схід Луганщини або й на південь, то там лише степи та

рівчаки, неосвоєна земля, де часом на кілометри простяглися піщані неродючі ґрунти.

Звичайно, один у полі не воїн, тож для координації дій на місці прислали в село уповноваженого від ДПУ[5] з Ростова-на-Дону Лупікова Івана Михайловича, комуніста, учасника громадянської війни. Кузьма Петрович уже встиг із ним познайомитися й навіть потоваришувати. Іван Михайлович справив приємне враження, щоправда, був запальний, занадто вже непосидючий та нетерплячий, йому хотілося зробити все й одразу. На місце призначення Лупіков прибув сам, без родини, залишивши дружину з донькою в Ростові. Напевно, це було правильне рішення. Його місія в Підкопаївці була тимчасовою й нелегкою. Хтозна, як зустрінуть селяни нововведення? Можливо, будуть чинити опір? У селі завжди до нового ставилися насторожено, а тут їм запропонують нове життя, до якого вони не готові. Кузьма Петрович розумів, що краще обрати тактику обережності, щоб одразу не нашкодити, не настроїти селян вороже проти колгоспів. Тому й не поспішав приймати рішення, а впродовж місяця ремонтував батьківську хату, дослухаючись до кожного слова жителів села.

А ось запальний молодий комуніст Іван Михайлович одразу рвався до роботи, готовий в один день змінити все кардинально. Кузьма Петрович по-батьківськи, ненав'язливо порадив йому обжитися в новій оселі — покинутій хаті, підремонтувати дах, бо сусіди вже висмикали зі стріхи добру латку соломи, прикупити в місті щось для господарства. А головна порада — не поспішати, придивитися, хто в селі чим дихає. Молодий комуніст, або, як його вже прозвали, «чекіст», трохи невдоволено попихкав, але послухався старшого товариша. Якийсь час він приводив до ладу своє житло, а потім вони разом почали готуватися до перших загальних зборів.

По-перше, потрібно було обрати нового голову сільради замість старого п'янички. Для цього на партійних зборах прийняли до лав Комуністичної партії Максима Гнатовича Жаб'яка. Він людина порядна, непитуца, з бідняків. Також поповнив ряди партії Семен Семенович Ступак, корінний житель Підкопаївки, людина чесна, справедлива, грамотна, хоча й із бідної родини. Йому селяни довіряли, його поважали за справедливість та розсудливість. Семен Семенович воював у лавах Червоної Армії, був поранений. Осколком йому

роздробило кістки ноги, тепер вона не згиналася, і Семен Семенович шкутильгав. Його кандидатуру намітили на голову новоствореного колгоспу, слід було лише вміло підвести до цього людей. Також провели збори та поповнили лави комсомольців кількома бідняками, бо на них, молодих та ініціативних, надія партії, їм своїми руками будувати світле майбутнє. Потрібно створити міцний осередок із комуністів та комсомольців, тоді справу колективізації буде успішно завершено.

Кузьма Петрович підвівся з-за столу, відчувши у тілі весь холод маленької кімнати сільради. Підійшов до грубки, підкинув сухеньких дровець у вогонь. Рано почалася зима й вдарили перші морози. Чоловік підійшов до вікна, задивився на безлюдну вулицю. В таку неgodу добрий господар собаку на вулицю не вижене. А ось і перші перехожі. У скрюченій постаті Кузьма Петрович пізнав стару горбату Секлету. За нею з в'язками хмизу через плече сунув її син, пришелепкуватий Пантьоха. Він то підскакував зненацька, то шкірив дурнувато зуби, то спинявся, щоб поколупатися пальцем у носі. Бідні люди! Воно й мати не зовсім сповна розуму, а ще й народила неповноцінного сина. Добре, що в селі багато жалісливих людей, — і їжу занесуть у їхню хатинку, й сяку-таку одежину. Такі, як Секлета й Пантьоха, запишуться в колгосп, бо їм однаково втрачати нічого, але яка з них користь?

Ось такі, як Черножукови, дуже потрібні. Вся їхня родина живе заможнo. Гордій Серафимович — бондар. Якщо кому бочку треба або нову скриню — йдуть до нього, бо має золоті руки. У його дружини швейна машинка, одна на всі навколишні села, і шиє жінка вправно, непогано заробляє. А ще в них сім гектарів землі, троє коней, велике господарство. Другий брат, Федір Серафимович, має не лише вісім гектарів землі, коней та корів, але й свою кузню. Але не вони турбували Кузьму Петровича. Відчував, що найбільшим головним болем стане найстарший, Павло Серафимович. Названий брат мав у своєму господарстві п'ять коней, бичка, шість корів, а ще п'ятнадцять гектарів найкращих земель. До того ж у його власності були сінокіс та березовий гай за селом. І навіть не такі значні статки непокоїли Кузьму Петровича. Головною перепоною могло стати те, що Павло Серафимович користувався повагою односельців. Як трапляться проблеми — біжать до нього, з ним радяться, до його слова

дослухаються. Комусь старший Черножуков дасть слушну раду, когось пожаліє, комусь допоможе і хлібом, і грішми. Суворий, але справедливий — ось такого перетягти б на свій бік! Але зробити це буде майже неможливо, бо з молоком матері він усотав поняття «моє» та «я сам собі хазяїн». Із дідів-прадідів такі Черножукови зрослися зі своєю землею, сплелись корінням так, що по живому не віддереш. Можливо, з часом зміниться його світобачення, й він сприйме спільне господарство, але зараз його «моє» для нього найважливіше. Як його змінити? Як довести, що за колгоспами майбутнє?

Кузьма Петрович ще довго стояв у задумі, дивлячись у вікно, де вже тепер зима посипала свої володіння першим дрібним сніжком. Він не знав напевне, як буде діяти далі, щоб не сполохати Павла Серафимовича, а підійти до нього обережно, можливо, навіть тактовно. «Головне — не поранити звіра, бо перед лицем смерті він може стати небезпечним, — міркував Кузьма Петрович. — Важливо, щоб молодий комуніст не наламав дров — все-таки у нього більше повноважень, але менше стриманості».

Розділ 5

Порадившись, Кузьма Петрович та Іван Михайлович вирішили не запрошувати на перші збори селян уповноваженого з райкому. Метою зборів був не запис у колгосп, а роз'яснювальна робота та агітація. Потрібно донести до свідомості людей, що прийшли нові часи, коли треба відходити від одноосібних хазяйств та створити нове, спільне, більш перспективне господарство. Активісти, новоспечені комсомольці, обійшли всі двори, щоб сповістити про збори в кожній оселі. Звичайно, можна було цього й не робити, бо в селі вже не один день тільки й розмов, що про чекіста та комуніста, яких прислали для створення колективного господарства. До того ж нещодавно побував «у гостях» бандурист Данило. Від нього й дізналися, що повсюди йде колективізація та створюються колгоспи. Ці нові слова, як і зміни по селах, лякали людей, змушували перемовлятися поміж собою. Ніхто не знав достеменно, що їх очікує, а чекання й невідомість зробили людей обережними та настороженими.

Збори мали відбутися в сільському клубі, який знаходився в колишньому панському маєтку. Приміщення було доволі великим, тому його поділили на дві половини. В одній був клуб, в іншій — школа, а збоку прорубали двері, де в одній кімнаті була сільрада, друга, з обшарпаними та полущеними стінами, поки що пустувала, тож там складали папери, фарбу та червону тканину для написання гасел, а в кутку примостилися мітла, кілька лопат і лежали дрова. До зборів написали гасло «План до двору, а господар додому!» та вивісили над сценою поруч із портретом Сталіна. Таким було розпорядження Івана Михайловича, який нещодавно їздив на нараду в район та десь запримітив такий напис. На сцену винесли великий стіл, накрили червоною тканиною. У відро з піском встромили древко з червоним прапором, поставили заздалегідь на сцені, а перед зборами примостили на стіл лампи для освітлення та графин із водою — теж нововведення Івана Михайловича.

Поступово приміщення наповнювалося людськими голосами. Селяни підходили, віталися, всідалися на довгі лави. Чоловіки пихкали

цигарками та неголосно поміж собою розмовляли, обговорюючи погоду. Іноді хтось кидав жарт, і всі вибухали сміхом. Жінок і дівчат було набагато менше. Дівчата шушукали, стріляючи очима до гурту хлопців, жінки обговорювали то тільну корову, то дітей, які з першими холодами почали застуджуватися. Одна з жінок дістала торбинку смаженого соняшникового насіння, тож потяглися руки, розібрали по жмені і полетіли під ноги лушпайки. Поміж лавами бігали невгамовні дітлахи, ганяючись один за одним, але їх було небагато — не всі мали взуття, щоб у таку негоду вийти надвір. Діти притихли, щойно до приміщення зайшов чекіст. Ще б пак! Він був одягнений у шкіряну блискучу куртку, від нього пахло одеколоном, але не це так привернуло увагу дітей. На поясі чоловік мав кобуру, з якої виглядав наган. Хлопчаки зачаровано, з роззявленими ротами розглядали зброю.

— А він справжній? — запитав найменший, тицяючи пальцем на наган.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ